

T Ü R K Ç E D E

ki < *erki*

SAADET ÇAĞATAY

1. Şimdiye kadar yazılmış olan Türk gramerleri iki türlü *ki* ayırt edebiliyorlar. Bunlardan birisi açıklanması kolay olan aidiyet *-ki*'si dir; bazı zaman zarflarına *evvelki*, *dünkü*, *sabahki gibi*, ve *-da* lokatif, *İstanbuldaki*, *evdeki*, *-nın*, *-in* genitif eklerine *sizinki*, *bizimki*, *Ahmedinki*, *evinki* gibi getirilir. Konumuz bu *-ki* üzerinde değildir.¹

2. Diğer bir *ki* gramerlerimizde Farsçadan geçme nisbet *ki*'si olarak izah edilir. Cümleyi cümleye veya kelimeyi kelimeye bağlar.

Bu *ki* üzerinde biraz daha ciddî durarak, kullandığı yerleri veya bağlandığı cümleleri gözden geçirirsek, bunun tek taraflı olarak incelenmesinin mümkün olmadığını görürüz. Nitekim son zamanlarda yazılmış gramerlerde de bunlar çeşitlere ayrılmak istenmekte ise de yine Farsça *ki*'ye (nisbet zamirine) bağlanmaktadır.

Bu *ki* cümleleri içinde Farsça *ki* ile bağlantısı olan cümle çeşitleri şüphesiz vardır.

3. Bunların yanibaşında ilk önce açıklanması kolay olan soru cümleleri ile bağlı *ki*'leri alalım; bunların Farsça *ki* ile ilgisi yoktur. W. BANG, *Turkologische Briefe* V, § 7 de Uygurcada geçen soru ve ünlem olabilecek cümleleri alır; bunların bir türü *-mu* soru edatından sonra bir *ärki* edatını almaktadırlar. BANG, *Divanü Lûgati't-türkten ol kelir mü erki* 'o gelir mi ki?' cümlesini alıyor ve bunun Turfan metinlerinde belli olduğunu, fakat bunun burada *-mu*, '-mı' ekini tekit ettiğini hatırlatıyor. Bu küçük soru cümlesinin Türkiye Türkçesinde aynı şekilde *ärki* yerine *ki* ile sorulduğu göz önünde tutulursa, bu ekin *i-*filinde olduğu gibi, *r* sesini düşürerek ve *-mi* ekiyle de bağlanarak vokal düşmesine mâruz kaldığı hemen gözüktür ve şu tek cümle dahi 3. tür *ki* edatını soru tekit edatı olarak ortaya koyar.

Soru cümlesindeki *-mu* edatı *ärki* ile tekit edilerek, *Divanü Lûgati't-türkten* başka *Rabguzi'nin kisas-ı Enbiya*'sında da birkaç defa geçer.

¹ Etimolojisi için bkz. J. BENZING, *Tschuvaschische Forschungen* IV - 80 (ZDMG - Bd 96 - Heft 3.)

Y. ŞİNKEVİÇ Rabguzis Syntax § 164 de *mundag mu karak arki tib sordum* 'böyle mi gerek ki deyip sordum' (27-8), *Zührä yulduznu kördi, gayet yaruk meniñ täñrim mundag mu ä r k i bu mu ä r k i tib* 'Zühre yıldızını gördü gayet parlak, benim tanrım böyle mi ki, bu mu ki dedi' (75-3).

4. W. BANG gibi Y. ŞİNKEVİÇ de Uygurcada geçen bazı cümleleri verir. Gerek W. BANG'ın, gerekse Y. ŞİNKEVİÇ'in Uygurcadan gösterdikleri örneklerde (M III, U II, U III de) *-mu* '-mi' soru edatı bulunmaksızın soru zamiri ile geçen cümleler de var. Örneğin :

üç yavlaq yolka kayu tınlıg tüşär arki 'Üç kötü yola hangi canlı düşer ki? (M III 44, R4-5).

tngriler iligi-y-a anga mn nä tög xılayın arki 'Ey Tanrıların hükümdarı! ben buna (karşı) ne yapayım ki?' (U II31-42-43).

kanta arki ol 'o nerededir ki?' (U III-45-6).

Bundan başka da Uygurca metinlerde soru cümlesi, soru zamiri ile bağlanarak *arki* ile tekit edilebilmektedir :

...ağır ayıg kılınçların nätäg yañın ökünsär bilinsär, ol ayıg kılınçları arıyur alkınur arki 'kötü hareketlerine ne kadar pişman olsa o kötü hareketleri temizlenir, tükenir mi ki?' (Uig. Studien 193-2).

ädgü kılınç kılğuluğ yañ osuğ nä türlüg bolur arki 'Mukaddes iyi bir işi yamak (yapabilmek) usulü nasıl olurmuş ki?' (Oğuz Kagan 76. not, Maitrisimit No 33R). Suvarna'dan alınmıştır.

5. *-mu* soru ekini tekit ederek yeni işlenmiş metinlerden TT VIII, H. 5 ve H. 6 da şöyle geçer :

bolar yäg mü arki azu ärmaz mü arki tep säziklig bolmuş tınlıglarntñ säziklärin tarkargahr üçün bo sudariğ yarlıkadı 'Bunlar iyi mi veya kötü mü ki (acaba) deyip şüphelenen insanların şüphelerini dağıtmak için bu duayı lütfetti.'

Altun Yaruk 2-15 te de şöyle geçmektedir: *bar mu erki* 'var mı ki?'

6. Bugünkü dilde Arapça "acaba" ile verilen cümleler, soru cümlesinin *ki* ile tekit edilenlerinin karşılığıdır. Böylece bu soru *ki*'sinin açık olarak *arki* edatından geldiği tesbit edilebiliyor.

Muharrem ERGİN S. 341 de geçen şu cümlelerdeki *ki*'ler *erki*'nin devamıdır;

—*Bilmem ki olur mu?*

—*Gözlerimi yumsam mı ki?*

—*Gitsek mi ki?*

bunları “acaba” ile karşılamak mümkünmüdür : ‘Bilmem olur mu acaba?’ ‘Gözlerimi yumsam mı acaba?’

‘Gitsek mi acaba?’

Bundan başka *mi* soru edatı ile kurulmayan, Muharrem ERGİN’in Âzeriden verdiği soru cümlesi olan şu cümlelerde *ki*’nin yeri değiştirilirse eski *erki* ortaya çıkar:

—*Hasta değil ki?*

—*Geç ki kalmadık?*

—*Kar ki yağmadı?*

bu cümleler, bugünkü Türkiye Türkçesinde aşağıdaki şekilleri alırlar: ‘Hasta değil mi ki (veya acaba)?’; ‘Geç kalmadık mı ki?’

‘Kar yağmadı mı ki?’

7. Bunun yanında Uygurcada yine aynı *ärki* ile (Almancada *wohl* ile ifade edilen) “galiba, ya” anlamına gelen bir şeyin tahminini ifade eden cümleler de vardır. Bunlar da bugünkü dilde *ki* ile ifade edilebilirler.

mn krgäk erdim ärki anı üçün mini kapıp iltidi ‘Ben gerek oldum ki (galiba), onun için beni kapıp götürdü’ (U III 69 s.).

yana kalgäy ärki ‘yine gelecek ki (galiba)’ (U III, s. 67).

Bundan başka bu eserlerden sonra işlenmiş olan şu metinlerde de bu tür cümleler vardır.

TT II B-8 de: *amtii ärtip kalır ärki sn* ‘Jetzt gehst du wohl vorüber = Şimdi geçip gidiyorsun ki (ya)’.

TT II B-11 de: *altunluğ yinçülüğ xap(?) yirtä yatıp yürür ärki sn* ‘Mitten auf der Gold und Perlen-Erde liegend lebst du wohl = Altın ve inci yerinde yatıp yaşıyorsun ki (ya)!’

Altun Yaruk 609-10 da: *inçip etüzümte tolu ögrünç toğar bolğay erki biz yig adruk buyanığ tip tidi* ‘Vücudumda öyle dolu bir sevinç doğuyor ki, sanki biz fevkalâde liyakati bulacağız.

kağmağ ötäk birimlärig özüm yığmaduk - kalmadı ärki ayığ kılınç manga kılmaduk ‘kendim toplamadığım (bütün) borç ve ödenekler kalmadı ki, bunlar bana kötü amel kılmamış olsun’ (Uig. Studien, Anhang 20)

8. Bu *erki*² diğer taraftan *erinç*’le yer değiştirebilir, Eski Türkçede *erinç* de kısmen tekit gösterir ve kısmen de “galiba, -dır” yerine geçer. Örneğin:

² Çeşitli metinlerden alındığından *erki* ve *ärki* kullanıldı, *ä* = *e*.

anda kisrä inisi kağan bolmış ärinç oğlu atı kağan bolmış ärinç. anda kisrä inisi içisin tæg kılınmaduķ ärinç, oğlu kañı teg kılınmaduķ ärinç biligsiz kağan olurmış ärinç ‘Ondan sonra küçük kardeşi hükümdar olmuştur. Oğlu ve torunları hükümdar olmuştur. Ondan sonra küçük kardeşi ağabeyisi gibi yaratılmadığından oğlu babası gibi yaratılmadığından bilgisiz hükümdar tahta oturmuştur’. (E 5).

9. BANG’ın Turkologische Briefe V § 7 de de belirttiği gibi, bugünün diğer lehçelerinde³ *erki*, Tarançı, Kazan *ikän* < *ärki*, *ärkin, *irkin*, *ikin* haline gelmiş ve sonradan da *i*’nin partisibi *iken* gibi görülerek *iken* şekline sokulmuştur. Çoğunlukla bu *ki* Türkiye Türkçesinin *galiba*, *ya*, *-dır ya* anlamlarına gelen bir tekittir. Örneğin G. JARRING’in Doğu Türkçesi Malzemelerinden Materials I -112-68 den:

bu şehzadenin halı neme boldı iken? ‘Bu şehzadenin hali nasıl oldu ki?’

Materials I-16-293 den: *bu neme gep neme iş iken...* ‘bu nasıl (bir) söz nasıl (bir) iş ki (veya acaba)?’

gibi soru cümlelerini gösterebiliriz. Bunların yanibaşında aynı eserde tekit, tanımlama, ünlem gösteren cümlelerde *iken* kullanılan örnekler de bulunmaktadır:

Materials I-16-290 da: *deryada bir sanduķ ketip barur iken* ‘Nehirde bir sandık (akıp) gidermiş (meğer).’

Materials I-15-273 de: *bu... padişā yazıp bergen xat iken* ‘Bu padişahın yazdığı mektupmuş (meğerse).’

Bunlar gibi daha pek çok cümle türüyle karşılaşırız. Şuhudi maziden sonra gelen *ki*’ler burada da ayrıca dikkati çeker.

Tuba Sözlüğünde geçen şu kelimeler de “erki”nin bugün yaşamakta olan şekilleridir: (s. 105 de): *irgi* soru cümlesinde nezâket eki; *irgin*: yumuşatma eki “*meñää çagaa bar irgi be?* ‘Bana mektup var mı ki?’”

Ahmet Cevat EMRE’nin Türk Dilbilgisi s. 530’da verdiği şu cümle şark ve kıpçak lehçelerinin *erki* karşılığı olan *iken* cümlesine (yer değiştirmekle) uyar: *işittim ki arkadaşım seyahate çıkıyor* = *işittim arkadaşım seyahatke çıkar iken*.

10. Uygurcanın soru olmayan bu gibi tekit, ünlem olan cümlelerinin karşılığı da, diğer bazı ağız ve lehçleride yaşadığı gibi Türkiye Türkçesinde pek çok kullanılan *ki*’lerin içinde bulunmalıdır. Bunların bugün Farsça olanlarıyla Türkçe olanlarının birbirlerinden ayırt etmek güçtür. Eski dilin cümlelerini bugünkü dile çevirirken verilen *ki*’ler dahi bu

³ Bkz. A. v. GABAIN “Özbekische Grammatik” § 438, Vermutung Zweifel,

erki'nin devamı için yeterli delillerdir sanırım. Bunlar arasında *nasıl ki*, *gûya ki*, *sanki*, *çünkü*, *mademki*, *hatta ki*, *ya ki* gibi cümle açan bağların *ki*'lerinin Farsça olduğu bellidir. Galiba Türkçe olanlar da cümledeki yerini değiştirip Farsçaya uydurulmuşlardır. Fakat ihtiyatı elden bırakmaksızın şu kanıyı ileri sürmek yanlış olmaz sanırım:

Eski dilde *-d*, *-gay*, *-°r* ekleri alan tamamlayıcı fiillerden sonra gelen *erki*, bugünün Türkiye Türkçesinde de hal: *-yor*, *-r*; şahudi mazi: *-d*; naklî mazî: *-mış*; gelecek zaman: *-ecek*'den sonra getirilen *ki*'lerle aynı türdendir. Örnekler :

KONONOV, s. 545'den :

—Genç kız onu görmüş *olacak ki*, uzaktan şemsiyesini sallıyordu.

Ahmet Cevat EMRE s. 432'den :

—*Anlaşıldı ki* bu piliç güzel bir horoz olacak.

S. 530'dan :

—*Görüyorsunuz ki* işler artık yoluna girmiş.

—*Diyorlar ki*, uçak yakında arabanın yerini tutacak.

—Kendilerini bizden aşağı *sayıyorlarmış ki*, hep çekingen bir halleri vardı.

11. Türkiye Türkçesinde çok çeşitli kullanılış şekilleri bulunan bu *ki*'lerin yerleri değiştirilip, Türkçe muntazam cümle haline konulur, fiili tekit, tasdik eder hale getirilirse eski *erki* > *ki* meydana çıkar. Örneğin :

Portakal ki en iyi meyvedir kışın yetişir. (Muharrem ERGİN s. 342), değiştirilince: Portakal en iyi meyvedir *ki* kışın yetişir.

Bu cümleler gerçekten Farsça *ki*'ye uydurulmuş, yani Farsçayı taklit etmiştir ve nisbet zamiri gibi (Avrupa dillerinde de relatif cümle denen cümle) kullanılmıştır. Bu *ki*'yi Türkçedeki yerine yerleştirmekle açıkça bir *erki* = *ki* çıkmaktadır.

Muharrem ERGİN S. 342 den alınan şu örnekler de aynı şekildedir:

—*Geç ki kalmadık korkma* 'Geç kalmadık ki korkma'.

—*Güzel ki değil niçin seviyorsun?* 'Güzel değil ki niçin seviyorsun?

Şu örneklerdeki *ki*'ler ise Farsça *ki*'den alınmışa benziyorlar :

—Seninle *ki* karşılaştık o zaman gördüm.

—Ağacı *ki* kesiyordu niçin ses çıkarmadın?

—Orada *ki* birlik yoktur, dirlik de olmaz.

Bu cümlelerden bazılarında *ki*'yi değiştirmekle tekit edilmek istenilen sözcük (örneğin: *seninle*) vurgusunu kaybeder; *karşılaştık ki*, karşılaştık *erince* veya *turur*'la değiştirilirse yine eski dile göre anlam aynı kalır. Fakat Farsça etkisi ile verilen *ki* vurgusu ortadan kalkar.

12. Böylece sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, fiilden sonra gelen *ki*'ler eski *erki* nin kalıntılarıdır ve bazı yerlerde sözcük tekidi veya vurgu kanunlarına uyarak yerlerini değiştirmişlerdir; veya umumiyetle Uygurlardan sonra yeni devrin etkisi ile bu *ki*'ler Farsça sanılarak cümlede değişikliğe uğramışlardır.

Bunları Farsça *ki*'den ayırt edebilmek için cümleyi çözüp kelime çeşitlerini aynı anlamı verir duruma getirerek incelemek gerekiyor.

13. Bunun yanında Farsça etkisi olabilecek iki isim unsurunu birbirine bağlayabilen bir *ki* vardır diyelim. Çünkü eski metinlerimizde karşılığı yoktur. Hind-Avrupa dillerinde "hangisi" karşılığı olabilen cümlelerde örneğin:

"Mirza Süleyman ki ashab-ı seyf-i kaleminden bir dâhiye idi, külli bir tedarik ile Şirvan üzerine yürüdü." (Ahmet Cevat EMRE, s. 529) gibi bir cümlede Mirza Süleyman *ki* ile bağlanmıştır. Farsça olacaktır.

Bibliyografya

- A. v. Gabain: *Alttürkische Grammatik*, § 359, 1950. Leipzig.
A. v. GABAIN: *Özbekische Grammatik* 1945 Leipzig O. Harrassowitz.
Ahmet Cevat Emre: *Türk Dilbilgisi*, s. 529-32; 1945. İstanbul.
W. Bang: *Turkologische Briefe* V, § 7. UJb. Bd X 1930
W. Bang, A. v. Gabain: *Türkische Turfantexte* IIB, Berlin 1929.
W. Bang, A. v. Gabain: *Uigurische Studien*, 1930 UJb. X, 1930.
W. Bang, R. Rahmeti: *Oguz Qagan Destanı*, İstanbul, 1936.
Muharrem Ergin: *Türk Dilbilgisi*, s. 341-342, 1962. İstanbul.
A. N. Kononov: *Grammatika Sovremennogo Turetskogo yazıka* (Çağdaş Türk Dili Grameri), s. 544, 1956. Moskova.
G. Jarring: *Materials to the Knowledge of Eastern Turkî I*, Lund, 1946.
A. von Le Coq: *Manichaica* III, 1922. = M
F. W. K. Müller: *Uigurica* II, 1911. = U
F. W. K. Müller: *Uigurica* III, 1922. = U
Y. Şinkeviç: *Rabguzî's Syntax*, MSOS 1927.
Saadet Ş. Çağatay: *Altun Yaruk'tan iki Parça*, Ankara 1945.